

Владислав Верстюк

доктор історичних наук, професор

завідувач відділу

історії Української революції 1917–1921 рр.,

Інститут історії України НАН України

Vladyslav Verstiuk

Doktor of Historical Sciences,

Head of Department of history

of Ukrainian revolution 1917–1921,

Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine

vverst@ukr.net

Українська революція 1917–1921 рр.

на сторінках «Енциклопедії українознавства»

Ukrainian Revolution of 1917–1921 on the pages of the "Encyclopedia of Ukrainian Studies"

Енциклопедії – один з найпопулярніших жанрів науково-пізнавальної, довідкової літератури. В статті йдеться про одне з таких видань – «Енциклопедію українознавства», створену українськими політичними емігрантами після Другої світової війни. Автор статті розглядає як в «ЕУ», яка має загальний характер, відобразилися події Української революції 1917–1921 років. Вивчено загальну та словникову частини енциклопедії, в результаті виявлено широку і детальну картину революційних подій, в центрі якої знаходяться процеси та події творення української державності, складання державних інституцій, політична, дипломатична і військова боротьба за їх захист. Важливу змістовну частину «ЕУ» складають персоналії революційної доби. Проведений аналіз доводить, що енциклопедія приділяє значну увагу тим позитивним зрушенням, які відбулися в українському суспільстві протягом революції та дали новий поштовх до формування модерної української нації, а разом з тим не обходить відповіді на

причини поразки революції, які мали як внутрішні, так і зовнішні ознаки, насамперед – російську збройну інтервенцію та окупацію України.

Автор статті приходить до висновку, що сучасна концепція Української революції має дуже багато спільного із твердженнями та ідеями запропонованими в «ЕУ», фактично базується на них.

Ключові слова: Енциклопедія українознавства, Українська революція 1917–1921 рр., Центральна Рада, Українська Народна Республіка, Українська Держава, Директорія, Західноукраїнська Народна Республіка.

Encyclopedia is of one of the most popular genres of scientific and reference literature. The article deals with one of such publications – the “Encyclopedia of Ukrainian Studies”, created by Ukrainian political emigrants after the World War II. The author of the article examines the way the “Encyclopedia of Ukrainian Studies”, general by nature, describes the events of the Ukrainian revolution of 1917–1921. The general and the glossary part of the encyclopedia have been studied, as a result a broad and detailed picture of revolutionary events has been obtained, featuring processes of creation of Ukrainian statehood, state institutions as well as political, diplomatic and military struggle for its protection. Personalities of the revolutionary era make up an important part of the “Encyclopedia of Ukrainian Studies”. The analysis proves that the Encyclopedia pays great attention to the positive changes that took place in the Ukrainian society during the revolution and gave start for the development of the modern Ukrainian nation, including the reasons for revolution defeat, its internal and external factors, such as Russian military intervention and occupation of Ukraine.

The author of the article comes to the conclusion that the modern concept of the Ukrainian revolution has a lot in common with the statements and ideas proposed in the “Encyclopedia of Ukrainian Studies”, in fact, making the base for these concepts.

Key words: Encyclopedia of Ukrainian Studies, Ukrainian Revolution of 1917–1921, Central Council of Ukraine (Rada), Ukrainian People`s Republic, Ukrainian State, Directory, Western Ukrainian People`s Republic.

Історія Української революції займає помітне місце в історіографії модерної історії України. Вона тісно пов'язана з тема-

тикою дослідження XIX ст., складає єдиний історичний вузол з історією Першої світової війни, є визначальною у вивченні українського державо- та націєтворення XX ст., тісно кореспондується зі створенням та діяльністю української політичної еміграції у міжвоєнний період, створює тяглисть і підстави для історичної легітимації сучасної української держави. Відзначення столітнього ювілею революції достатньо переконливо показало масштаб цієї події. Впливу революції на розвиток української модерної історії присвячена достатньо велика література, тож нема потреби розвивати цю тему в даній статті. Скажу лише, що подія такого масштабу, яка наклала відбиток на різноманітні аспекти політичного, економічного, культурного, військового життя та тісно корелювалася з наступними періодами української історії XX ст. як і з сучасністю, настійно вимагає енциклопедичного узагальнення, яке б дало стислий, але глибокий всебічний аналіз революції, запропонувало масовому читачеві чітко структурований компендіум спеціальних знань по темі та подало їх в узагальненій доступній формі. Саме такі завдання вирішує сучасна енциклопедистика.

Ідея створення «Енциклопедії Української революції 1917–1921 рр.» давно назріла, проте здійснити цей проект не так і просто. Далеко не всі періоди революції вивчені з достатньою глибиною, маса важливих деталей лише позначена дослідниками, не всі вони суголосні в оцінках революційного минулого. Все це та багато іншого спонукають при роботі над енциклопедією уважно придивитися як революція подавалася і оцінювалася в інших уже завершених енциклопедичних проектах, а їх на сьогодні вже не так і мало¹. Безумовно для авторів «Енциклопедії Української революції 1917–1921 рр.» методологічною основою буде «Енциклопедія історії України», яка отримала високу оцінку науковців та громадськості, була удостоєна

¹ Див.: *Смолій В., Боряк Г.* Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // *Вісник Національної академії наук України.* 2015. № 3. С. 44-60.

Державної премії України в галузі науки та техніки 2016 р. Але не варто нехтувати й досвідом інших проєктів, зокрема «Енциклопедії українознавства». Тут є особливий інтерес, пов'язаний з тією обставиною, що авторами ЕУ були люди, які пройшли через буревій революції, а окремі з них були її активними творцями, писали не лише спираючись на документи, але й власну пам'ять. Це робить ЕУ додатковим джерелом для вивчення революції, а з іншого боку дає можливість порівняти сучасні уявлення та знання про революцію з оцінками та візіями безпосередніх учасників, приймаючи до уваги, що ці оцінки були далеко не універсальними. Принагідно згадаю, що серед авторів ЕУ були С. Баран, В. Біднов, С. Витвицький, Д. Дорошенко, В. Кубійович, І. Огієнко, Н. Полонська-Василенко, Р. та С. Смаль-Стоцькі, П. Феденко, Д. Чижевський, О. Шульгін та чимало інших людей, які мали власний особистий досвід проживання подій революції.

Не зайвим буде коротко пригадати історію творення ЕУ. Після закінчення Другої світової війни у Західній Європі, переважно Німеччині, Австрії та Італії опинилося близько 2-3 млн українців, переважна більшість яких була вивезена на примусові роботи, а також військовополоненні, в'язні концтаборів. Були серед них і люди, які свідомо дистанціювалися від більшовицької влади, не сприймаючи її ідейно. Це були емігранти 20-х років, а також українська інтелігенція Центрально-Східної Європи, яка добре знала сутність советської влади і не бажала повертатися під більшовицьку руку. Таких на початку 1946 р. було понад 200 тис. осіб. Більшість з них отримала статус DP (переміщених осіб) і сконцентрувалася в спеціальних таборах DP. В цьому еміграційному середовищі розгорнулося досить жваве політичне, громадське та науково-освітнє життя. 1945 р. В Аугсбурзі (ФРН) гуртом українських вчених була створена Українська вільна академія наук, яку очолив Д. Дорошенко. Захопивши Східну Галичину 1939 р., більшовицькою влада розгромила Наукове товариство Шевченка, в результаті в кінці Другої світової війни чимало його членів опинилися на емігра-

ції. Їх загальні збори під головуванням В. Кубійовича та І. Раковського в Берхтесгадені (ФРН) 30 червня 1947 р. відновили діяльність товариства. Одним з центральних напрямків його діяльності стало створення «Енциклопедії Українознавства». З цією метою було організовано спеціальний Інститут енциклопедії українознавства. Як згадував пізніше керівник проекту професор В. Кубійович, завдання, які були поставлені перед колективом мали три мети: «1) зібрати інформацію з українознавства для двохмільйонної маси українців й осіб українського походження, які живуть у різних країнах світу поза межами тодішнього СРСР; 2) створити джерело знань про Україну й український народ для людей інших країн, зокрема, цю роль мали виконувати іншомовні видання «Енциклопедії українознавства»; 3) акумулювати достовірні відомості про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, на яких часто замовчувалося або фальшувалося те, що становить сутність українства². Загалом кредо енциклопедії звучить так: «Енциклопедія українознавства спирається на ті вічні ідеали, які лягли в основу нашого світогляду й нашої культури, підхід її базується на ідеалістично-християнських засадах і державницьких традиціях, і тому має саме науковий, об'єктивно цінний характер, подаючи найважливіші відомості з різних ділянок українознавства»³.

ЕУ замислювалося як два послідовні видання. Перше – загальна частина і друга – словникова. Загальна частина містила універсальний опис території України її географію, природу, геологію, клімат, людність і демографію, економіку, історію, культуру, літературу, усі аспекти життя країни та українського

² Кубійович В. Мені 85. Париж; Мюнхен, 1985. С. 246.

³ Переднє слово // Енциклопедія Українознавства. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. С. 5.

етносу⁴. Працю над загальною частиною розпочали навесні 1948 р., а закінчили влітку 1952 р. Світ вона побачила в трьох книгах, які вийшли у видавництві «Молоде життя». Друга словникова частина складається з 11 томів, десяти основних і одного – додаткового. Робота над нею тривала від 1952 до 1989 року. Додатковий том був виданий в середині 90-х років. Чотири десятиліття, які забрала робота над енциклопедією, – це достатньо великий період в розвитку науки. Частково те, що писалось наприкінці сорокових – початку п'ятдесятих років, виглядало архаїчно на початку дев'яностих, але воно уточнювалось в статтях словникової частини та стало стартовим матеріалом для створення англomовної «Encyclopedia of Ukraine» (Торонто, Баффало, Лондон, 1984–1993, 1-5 тт.). Цей проект в останні роки Канадським інститутом українських студій інтенсивно перетворюється у формат відкритої електронної енциклопедії» (Internet Encyclopedia of Ukraine, IEU).

Ще одна важлива обставина, яку треба мати на увазі. «Енциклопедія українознавства» була ідеологічним антиподом «Української Радянської енциклопедії», побудованої на марксистсько-ленінській ідеології. Протистояння різних бачень історії України продовжувалося аж до розпаду СРСР. В радянських бібліотеках ЕУ знаходилася на спецзбереженні і лише на початку 90-х років стала доступною для науковців та була перевидана в незалежній Україні і стала важливим методологічним інструментом зміни дискурсу вивчення історії України загалом і періоду 1917–1921 рр., зокрема

Нас передусім цікавитиме другий том загальної частини, його розділ 6, в якому подано історію України від найдавніших часів до початку 50-х років ХХст. А найбільше параграф дев'ятий «Відновлення Української Держави 1917–1920 рр.». Проте не будемо нехтувати попередніми сьомим і восьмим

⁴ Пилипчук Р.В., Феценко Н.М. Енциклопедія українознавства: про структуру, зміст та історію створення // Наука України у світовому інформаційному просторі. Вип. 12. Київ. 2015. С. 129.

параграфами, в яких розкриваються процеси модернізації перед-революційної України та параграфом десять, в якому описані події затухання революції. Важливим також є восьмий розділ «Право», в якому розглядається «Державний устрій Української Держави в 1917–19120 рр.» Окремі рефлексії та спостереження розкидані й по інших розділах, в яких так чи інакше йдеться про події ХХ ст. Звичайно великий комплекс матеріалів розкиданий по томах словникової частини. Він певним чином уточнює загальний матеріал та містить безліч деталей, які роблять картину революції більш живою, наповненою великою кількістю персоналій, вводять у обіг важливі факти, які залишилися непоміченими на загальному фоні.

* * *

Отже, якою бачить Україну другої половини ХІХ – початку ХХ ст. автор енциклопедії (в даному випадку Н. Полонська-Василенко). В центрі його (її) уваги національний рух 60-х років на тлі ліберальних реформ Олександра ІІ. З появою журналу «Основа» в Україні поширюється громадівський рух, який переважно має культурно-освітній характер. Автор наголошує на участі в цьому русі молоді із спольщених українських шляхетських родин, так званих «хлопоманів». Друге польське повстання (січень 1863 р.), в якому українці практично не брали участі, тим не менш було використане російською владою проти українського руху. Валуєвський указ 1863 р. ввів заборони на видання українською мовою, недільні школи, українські газети. Ряд українських діячів вислано до північних окраїн імперії.

В 70-ті роки центром українського національного руху стає Київ, а Громада з культурно-освітнього осередку стає політичною організацією «з широкою програмою національно-культурного, громадсько-економічного й політичного відродження України»⁵ Нове піднесення царська влада зустріла новими репресіями (Емський указ 1876 р. та все, що з ним пов'язано).

⁵ Енциклопедія Українознавства. Т. І. Кн. 2. С. 473.

Царські репресії підштовхнули до активізації співпраці українців Наддніпрянщини та Галичини, а також стали початком формування української політичної еміграції у Європі. Важливу роль в цьому плані відіграв М. Драгоманов, який відкрито виступив проти самодержавної політики в Україні. Його програма ґрунтувалася на ідеях раціоналізму, федералізму й демократизму. 90-ті роки XIX ст. були відмічені виникненням низки українських політичних гуртків. Популярною стає програма Б. Грінченка та Т. Зінківського, що пропагувала повне об'єднання українських земель. В останнє десятиліття виникає Братство Тарасівців та утворюється Загальна Українська безпартійна демократична організація, яка об'єднала всі українські громади в одне ціле. Через кілька років вона виросла в Українську демократично-радикальну партію, 1917 р. партія змінила свою назву на Українську партію соціалістів-федералістів, одну з найпомітніших українських партій доби революції.

Наприкінці XIX ст. український рух набуває ознак національно-революційного, 1900 р. в Харкові виникає перша українська політична партія РУП (Революційна українська партія). Це була партія нового покоління українських діячів, яким через 17 років судилося очолити Українську революцію. РУП дає поштовх до створення лівих українських соціалістичних партій. Революція 1905 р. активізувала український рух, знісши спонтанно царські заборони на українське слово. В результаті з'явилась україномовна преса, Українське наукове товариство і навіть українська громада в I Державній Думі. Авторка звертає увагу на соціальні зміни, які відбулися під впливом реформ, диференціацію селянства, його незадоволення реформою 1861 р., а згодом і столипінською реформою, в результаті якої на відруби за п'ять років вийшло лише 226 тис. селянських господарств. Авторка аналізує стан робітничого класу, який в Україні був більше схожий на протопролетаріат, слабо організовану масу, яка перебувала у важкому економічному стані. Економіка України мала колоніальний характер. Російська економічна політика була націлена на довічне ствердження України

в стані аграрного придатка та постачальника сировини (вугілля, метал) для російської промисловості. Світова війна була використана російським урядом для запровадження найгостріших репресій проти українського руху (заборона української преси, закриття «Просвіт», арешти інтелігенції), що зрештою «збільшило загальну ворожість до царського режиму»⁶. Аналіз системи державного управління в Україні, проведений Б. Цюцюрою, показав, що це була централізована російська система управління, в якій навіть місцеве самоврядування «фактично залежало від загальної державної адміністрації»⁷.

У восьмому параграфі розглядається історія перебування українських земель у складі Австро-Угорщини. Автор, І. Вітанович, наголошує на особливій ролі революції 1848 р. в переході національного відродження з літературного поля на політичне. 2 травня 1948 р. у Львові постала Головна Руська рада, яка проголосила приналежність галицьких русинів до єдиного українського народу. Рада висунула вимогу поділу Галичини на українську та польську частини. Після придушення революційного руху український рух занепав, влада в Галичині опинилася в польських руках, під впливом московської пропаганди частина старшої інтелігенції почала схилитися до москвофільства. Після ліберальних конституційних змін 1861 р. Галичина дістала автономію та крайовий сойм. Проте в ньому дві третини депутатів були поляками і лише третина – українцями. Ця нерівність породила запеклу українсько-польську боротьбу, яка не вгавала до Першої світової війни. Для другої половини XIX ст. в Галичині характерний розвиток так званого народовецького руху галицьких українців. Особливого розмаху він набрав наприкінці XIX ст. і був поєднаний з іменами Є. Олесницького, К. Левицького, Є. Левицького, С. Федака, які протягом наступних десятиліть стануть провідниками українців-галичан. 1891 р. в Галичині з'являється перша українська політична партія – радикальна,

⁶ Там само. С. 479.

⁷ Там само. С. 481.

провідниками якої виступають І. Франко та М. Павлик, партія заявила про політичну самостійність українського народу. На межі ХХ ст. з'являються інші українські партії, що свідчили про зростання національної свідомості та високу організацію суспільного життя. Число українських послів до галицького сейму та австро-угорського парламенту постійно зростало. Зростання українського руху в Галичині І. Витанович підкріплює такими цифрами: перед Першою світовою війною українці галичани мали понад 3 тис. народних шкіл, 6 державних гімназій, 15 приватних середніх шкіл, 2944 читальні товариства «Просвіта», товариства «Січ», «Соколи», гуртки «Сільського господаря», 500 кооперативів, ну і звичайно Наукове Товариство ім. Шевченка⁸.

Інформаційно насиченим є підрозділ про Західну Україну в часи Першої світової війни, який впритул підводить читача до сюжетів пов'язаних з вибухом революції. Дуже стисло говориться про створення Головної Української Ради під проводом К. Левицького, про формацію Українських січових стрільців, Союз визволення України. Окупація Галичини російськими військами на деякий час змусила українські організації припинити свою діяльність, яка поновилася літом 1915 р. після відступу російської армії. Загальна Українська Рада, яка заступила Головну Українську Раду, ставила перед австрійським урядом клопотання про перетворення Східної Галичини в окрему адміністративну одиницю з прилученням до неї тих українських земель, які були відвойовані у Росії. Проте австрійська влада відклала справу на час після закінчення війни, що не влаштувало український провід.

Прочитавши ці тексти, не можна не помітити, що майнстрім української історії ХІХ ст., протікає через націотворчі процеси, причому вони розвиваються в певній послідовності: усвідомлення національної ідентичності, розвиток національної культури і перехід до політичної боротьби. Це дискурс, яким

⁸ Там само. С. 489.

сьогодні широко користуються сучасні історики, які розглядають історію національно-визвольних рухів. Подібний спосіб вивчення національних рухів малих чи неісторичних народів до сучасної науки запровадив Мірослав Грох. Його книжка «Соціальні передумови національного відродження в Європі» вперше вийшла німецькою мовою 1968, а англійською 1985 р. Цікаво, що аналізовані нами тексти були написана принаймні за 20 років до перших публікацій чеського історика. Не можемо стверджувати, але можемо припустити, що такий спосіб писання в українських авторів сформувався під впливом науково-теоретичної спадщини українського націолога О. Бочковського, який залишив, на думку О. Гнатюк, «найбільш довершену теорію виникнення і розвитку націй»⁹. До О. Бочковського ми мусимо ще раз повернутися, аналізуючи безпосередні події 1917–1921 рр. То ж переходимо до розділу дев'ятого «Відновлення Української Держави 1917–1920 рр.».

* * *

Події 1917–1921 рр. розглядаються в ЕУ за схемою запропонованою Д. Дорошенком ще на початку 30-х років у його «Історії України 1917–1923» через систему окремих фаз (діб), з яких Д. Дорошенко встиг описати дві: добу Центральної Ради та гетьманської Держави. За цією схемою побудований виклад подій революції і в ЕУ. Доба Центральної Ради та Доба Гетьманщини описані О. Шульгиним, активним учасником тих подій. Доба Директорії – П. Феденком, теж відомим українським діячем, активним учасником революції, згодом еміграційним істориком.

Як можна зрозуміти з назви розділу, його автори не вживають термін «Українська революція». Можливо це навіть позиція головної редакції, бо в словниковій частині не знаходимо такого гасла, як нема там і «Українських визвольних змагань».

⁹ Бочковський Олґерт Іполіт. Вибрані праці та документи. В 3-х т. К., 2018–2020. Т. 1. 2018. С. 5.

Важко зрозуміти чому термін «Українська революція», який побутував в публіцистиці 1917–1919 рр., був вживаний М. Грушевським, В. Винниченком, П. Христюком і багатьма іншими авторами був відкинутий ЕУ, але в цікавий спосіб. О. Шульгин починає свою розповідь із загальних міркувань про Україну і російську революцію, з думки про те, що державне відродження України 1917 р. має «свої глибокі внутрішні причини, але в'яжеться також із світовими подіями часу, зокрема з історією Рос. І Австро-Угорської імперій...»¹⁰. Автор зазначає, що 1917 р. був третім роком Світової війни, яка з одного боку сприяла українській державності, а з іншого визначала хід подій в Україні, на території якої відбувалися військові дії. Інша важлива обставина, яка сприяла відродженню української державності – це соціальна революція в Росії. О. Шульгин наголошує на соціальних аспектах російської революції: скрутному становищу робітничого класу, протистоянні малоземельного селянства і великих земельних власників, а також на небажанні солдат продовжувати війну. Якщо російська революція була анархічною і суто соціальною, то в неросійських частинах імперії вона набрала національного характеру. Тобто не вживаючи терміну «Українська революція» автор свідомо розділяє події в Росії і в Україні. В Росії вони деструктивні, стихійні, анархічні, в Україні – конструктивні, національно скеровані та організовані¹¹. На підтвердження цієї думки автор розповідає про організацію українських сил – це і створення Центральної Ради, і національна маніфестація, з'їзди старих та нових політичних партій. Стислі характеристики отримали Українська партія соціалістів-федералістів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів революціонерів, згадано партію соціалістів-самостійників, демократично-хліборобську та федеративно-демократичну партії. Більш розгорнуту характе-

¹⁰ Див.: Енциклопедія Українознавства. Т. І. Кн. 2. С. 498.

¹¹ Там само. С. 500.

ристику українські партії 1917 р. отримали від А. Жуковського в словниковій частині ЕУ¹².

Особливу увагу в тексті О. Шульгина приділено з'їзду Товариства українських поступовців, йому відведено роль організатора Центральної Ради, комунікатора УЦР з Тимчасовим урядом, провідника політики національно-територіальної автономії України та федералізації Росії. В тексті є суттєве уточнення з приводу трактування федералізму. На нього треба звернути особливу увагу, оскільки в сучасній історіографії виникають дискусії і навіть звучать звинувачення Центральної Ради в надмірній прихильності до автономії та федералізму. О. Шульгин підкреслює, що партія соціалістів-федералістів, яка складала ядро ТУПу, федералізм розуміла «не як обов'язковий федеральний зв'язок із Росією, а як федералізм світовий, і також внутрішній, бо була проти централізованої України»¹³.

Як для енциклопедичного формату, в ЕУ добре описана організація та структура українського руху на початковому етапі революції, окрім партій згадані численні з'їзди, насамперед всеукраїнські селянський та робітничий, значно ширше подано український військовий рух, виникнення військових рад, Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка та Українського організаційного комітету, організацію I Українського полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, проведення у Києві I та II Всеукраїнських військових з'їздів. Звичайно один з центрів уваги – Всеукраїнський національний конгрес, який автор називає моментом «нечуваного духовного піднесення»¹⁴. Подальша історія Центральної Ради, а з нею всього українського національно-визвольного руху представлена у формі українсько-російського протистояння, яке починається з самого початку революції, передусім як боротьба з місцевою неукраїнською

¹² Див.: Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 9. С. 3375-3377, 3398-3399.

¹³ Там само. Т. 1. Кн. 2. С. 501.

¹⁴ Там само.

революційною демократією, а згодом як протистояння з Тимчасовим урядом, який відкинув звернення делегації УЦР про «принципове прихильне ставлення до автономії України»¹⁵.

Далі українсько-російські взаємини розкриваються через підготовку та ухвалення перших трьох Універсалів УЦР. І Універсал був відповіддю Центральної Ради на відкинення її вимог. Його автором був В. Винниченко. Ухвалення І Універсалу було точкою найвищого підйому в діяльності УЦР. Вона була, за визнанням автора «в авреолі слави», діставши загальнонаціональний моральний престиж¹⁶. Подальша логіка розвитку політичного життя привела УЦР до створення Генерального секретаріату. Це була ініціатива фракції УПСР, яка після селянського з'їзду почала відігравати велику роль в роботі Центральної Ради, але в обраному складі Генерального секретаріату більшість отримали українські соціал-демократи. Важливе зауваження О. Шульгина щодо функцій Генерального секретаріату. Він стверджує, що серед українських політиків не було чіткої ясності в його призначенні. Існувало дві інтерпретації: перша трактувала його як уряд, друга – як секретаріат для підготовчої праці. За другий варіант висловлювався С. Єфремов, якого Шульгин характеризує як високопатріотичну, але дуже обережну людину¹⁷. Першу декларацію Генерального секретаріату О. Шульгин оцінює як досить помірковану, проте з неї з очевидністю випливало, що «Генеральний секретаріат ставить собі завданням не тільки теоретично підготовляти автономію, але

¹⁵ Там само. С. 503.

¹⁶ Там само. С. 504.

¹⁷ Там само. В словниковій частині енциклопедії (ЕУ. Словникова частина. Т. 2. С. 659) є розгорнута стаття І. Кошлівця про С. Єфремова, в якій подано біографію громадсько-політичного діяча, публіциста та літературознавця. Автор робить наголос на літературознавчій праці вченого, лише констатує факт його членства у Центральній Раді, а згодом притягнення до суду більшовицькою владою у справі «Спілки визволення України».

керувати краєм»¹⁸. Створення Генерального секретаріату було таким же вагомим кроком, як проголошення I Універсалу. Воно змусило російську революційну демократію та Тимчасовий уряд шукати порозуміння з українськими політиками. О. Шульгин стисло переповідає сюжет з прибуттям до Києва делегації Тимчасового уряду та наводить вислід їх переговорів зафіксований у II Універсалі УЦР та Декларації Тимчасового уряду.

В описі періоду між II та III Універсалами звернемо увагу на інформацію про влиття до УЦР представників національних меншин (30% від загальної кількості, а у Малій раді 18 з 58). Автор зазначає, що меншості отримали більше місць, ніж їм належало за пропорціональним відношенням до всього складу населення. Це було наслідком доброї волі УЦР, яка хотіла «втягти своїх противників у загальнонаціональні справи»¹⁹.

В сюжеті прийняття УЦР «Інструкції» Тимчасового уряду, яка нівелювала київські домовленості, важливе пояснення О. Шульгина чому це сталося. Вчитаємося в його слова: «Після довгого обмірковування, зваживши на обставини часу, вона (УЦР – В.В.) погодилась з тим, що хоч «Інструкція» є хибна, але це є здобуток України, база для дальшої боротьби за її права. Важливо було те, що вона офіційно, в юридичних на цей раз термінах, визнавала Україну за певну національно-територіальну одиницю, як і Центральну Раду»²⁰. О. Шульгин не визначає наскільки був цей крок правильним, бо становище, в країні було надзвичайно важким: державний апарат розвалювався, армія під впливом більшовицької агітації розкладалася. Генеральний секретаріат, що виступав з конструктивною програмою подолання кризи, «здійснити свої плани не мав ні сил, ні часу...»²¹.

Більшовицький переворот у Петрограді обірвав відносини УЦР та Тимчасового уряду на ноті їх нового зіткнення. Але це

¹⁸ Енциклопедія Українознавства. Т. I. Кн. 2. С. 504.

¹⁹ Там само. С. 505.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

не принесло заспокоєння, навпаки загострило ситуацію до краю. Падіння Тимчасового уряду, як засвідчує О. Шульгин, «залишило на Україні повну руїну й дезорганізацію апарату адміністративної, судової, політичної і економічної влади», яка посилювалася більшовицькою агітацією проти «буржуазної» Центральної Ради.

За таких умов УЦР взяла на себе відповідальність за організацію влади в Україні. Спочатку вона включила в свою юрисдикцію всі території дев'яти етнографічно українських губерній, 20 листопада (за гр. календарем) Центральна Рада III Універсалом проголосила Українську Народну Республіку. О. Шульгин вважає III Універсал «формальним актом проголошення Української державності» і дає пояснення з приводу озвученої в ньому заяви про федеративний зв'язок з Росією. Він пише, що «Центральна Рада мала перевагу тільки завдяки зручній політиці рівноваги: вона не могла ігнорувати Київ й інші великі міста з їх російською більшістю. До того ж додаток про «федерацію» реального значення не мав уже жадного; федеруватися у Москві не було з ким, бо сов. влади Україна не визнала»²².

Генеральний секретаріат, взявши владу в свої руки, опинився перед завданнями колосальної ваги: треба було одночасно створити новий державний апарат, негайно провести соціально-економічні реформи, завершити війну, але не в той брутальний спосіб, який пропонували більшовики. На думку автора, суспільство виявило довіру та підтримку Центральній Раді. О. Шульгин спирається на статистику виборів до Всеросійських Установчих зборів, рішення III Всеукраїнського селянського з'їзду та Всеукраїнського з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів рад, та разом з тим вказує на слабкі місця в політиці Центральної Ради, говорить про нерішучість в аграрній реформі, непослідовності в справі завершення війни та організації армії. Спочатку українські політики дотримувалися орієнтації на Антанту, а союзники обіцяли фінансову та технічну допомогу УНР.

²² Там само. С. 506.

Однак обставини склалися не на користь такого плану. Більшовики ініціювали переговори в Бресті, поставивши таким чином український уряд за рамки переговорного процесу. Покинути їм справу переговорів було небезпечно. Це могло закінчитися захватом України німцями, тому УЦР вирішила послати свою делегацію до Бреста. Відбувалося це на фоні загострення відносин з більшовицькою Росією, яке досить швидко переросло в криваву українсько-російську війну. Саме так її називає О. Шульгин²³. Війна зробила договір з Четверним союзом безальтернативним. Щоб договір опирався на міжнародне право, Україна мала стати суб'єктом міжнародної політики та права, треба було оголосити про повний державний суверенітет УНР, що Центральна Рада зробила IV Універсалом. «Цей акт 22 січня 1918 р. власне тільки оформив те, що було в дійсності: ставши після відкинення ультиматуму на шлях війни з більшовицькою владою Росії, Україна тим самим уже порвала усі зв'язки з нею, пише О. Шульгин. – Не зважаючи на грізні обставини, цей акт викликав у той час великий ентузіазм і підніс престиж Центр. Ради»²⁴.

Проголошення IV Універсалу відкривало шлях до підписання Берестейського мирного договору (9 лютого 1918 р.). О. Шульгин описує головні колізії, які супроводжували підготовку договору та розкриває його основний зміст, проте уникає оціночних інтерпретацій. В дещо розширеному варіанті договір описаний в словниковій частині ЕУ І. Борщаком²⁵.

Останній період діяльності УЦР в енциклопедії поданий як розгортання конфлікту між владою УНР та німецьким командуванням. Автор припускає, що німці і австрійці спочатку не збиралися втручатися у внутрішні українські справи, але безладдя, яке вони побачили, посіяло сумнів у здатності уряду соціалістів-революціонерів навести порядок в країні і забез-

²³ Там само. С. 508.

²⁴ Там само. С. 510.

²⁵ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. I. С. 117-118.

печити постачання хліба. О. Шульгин досить скептично оцінює дієздатність уряду В. Голубовича, він наголошує, що УПСФ, до якої він належав, вирішила у квітні відкликати своїх представників з уряду. 29 квітня 1918 р. стало останнім днем роботи Центральної Ради. Саме того дня вона ухвалила Конституцію УНР, а також внесла важливу зміну до земельного закону, встановивши максимальну межу приватної власності на землю в кількості до 30 десятин. О. Шульгин стверджує, що в цей день М. Грушевського було обрано Президентом республіки²⁶. Жодним документом УЦР цей факт не підтверджений, а ухвалена Конституція не передбачала такої посади.

Завершується розповідь про добу Центральної Ради стислими оцінками її діяльності. Нездатність УЦР подолати анархію, яка опанувала суспільство на зламі 1917–1918 років і закріпити незалежність України, на думку О. Шульгина, не може бути причиною тієї суворої критики, якої зазнала політика УЦР в післяреволюційні часи. Така критика є наслідком нерозуміння «загальних обставин часу, коли глибока соціальна революція створила дуже важкі, соціально і психічно, обставини, коли ще велася велика світова війна»²⁷. Центральна Рада виявила достатньо вміння, політичну гнучкість у протистоянні з Тимчасовим урядом та різними політичними силами, але не знайшла способів протистояння анархії та більшовизму. Проте в її активі проголошення Універсалів та інших важливих документів.

Кожен парламент має відбивати настрої народу, який його обрав. Центральна Рада, на думку автора, повністю відповідала цій вимозі. Про це свідчили вибори 1917 р., проведені за демократичними процедурами, вибори до земств дали українським партіям 80% голосів, такими ж високими були результати виборів до Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів. Автор робить важливу ремарку: «Важливе те, що до них на Україні обрані були ті самі партії і ті самі люди, що засідали в

²⁶ Енциклопедія Українознавства. Т. 1. Кн. 2. С. 511.

²⁷ Там само. С. 511-512.

Центральній Раді»²⁸. Він визнає, що помірковані українські партії, в тому числі й соціалісти-федералісти, зазнали тоді поразки, але й ліві російські партії не здобули перемоги. На переконання О. Шульгина, здійснене УЦР проголошення незалежності України було виявом народної волі.

Суттєві доповнення до думок висловлених О. Шульгиним стосовно першого періоду революції, пов'язаного з діяльністю Центральної Ради та проголошенням Української Народної Республіки, додають тексти М. Стахів про державний устрій УНР, а також статті в словниковій частині енциклопедії «Українська Центральна Рада», «Українська Народна Республіка», «Січові стрільці», «Сірожупанники», «Вільне козацтво», «Товариство українських поступовців».

* * *

Історія гетьманської держави 1918 р. в порівнянні з центральнорадівськими сюжетами подана в ЕУ скупю, лише на шести сторінках. Її генезу автор (О. Шульгин) починає зі створення генералом П. Скоропадським таємної Української Народної Громади. Час появи якої датує кінцем березня. Серед найдіяльніших членів називає М. Сахно-Устимовича, В. Кочубея, В. Любинського, М. Гіжицького та М. Вороновича та стверджує, що переворот був для них «засобом полагодження їх соціальних інтересів на Україні»²⁹. В контакті з «Громадою» була Українська хліборобсько-демократична партія, яку очолювали брати В. та С. Шемети. Ці партії далеко не в усьому мали спільні цінності. Цікава характеристика, яку дає П. Скоропадському О. Шульгин. Він пише, що нащадок гетьмана І. Скоропадського виявив своє ставлення до України 1917 р. кількома речами: українізував корпус, яким командував, очолив «вільне козацтво», прагнув допомогти УЦР, але, не отримавши довіри керівництва ради, відійшов від військової діяльності. Цікаво, що

²⁸ Там само. С. 512.

²⁹ Там само.

О. Шульгин всупереч багатьом історіографічним твердженням, що ініціатива перевороту належала німецькому командуванню, стверджує, що воно (командування) підтримало план Скоропадського, лише висунувши йому жорсткі умови, які він мусив прийняти. Сам П. Скоропадський у спогадах пише, що у березні, коли він створив Народну громаду, ні плану, ні думок про переворот у нього не було³⁰. Присутність кількесот тисячного німецько-австрійського війська будь-яку спробу захоплення влади зводила нанівець. Досвідчений військовий знав про це як ніхто інший. План у Скоропадського склався після зустрічі з начальником німецької розвідки майором Гассе. 13 та 15 квітня відбулися ще дві зустрічі Скоропадського з німецькими військовими, майорами Гассе та Ярошем, а згодом з начальником штабу генералом Гренером, який і виставив перед Скоропадським умови, за яких німці могли б його підтримати. Так і сталося. Присутність німецького війська забезпечила практичну безкровність перевороту.

Характеризуючи державний лад гетьманського режиму, О. Шульгин підкреслює, що вся законодавча та виконавча влада зосереджувалася в руках гетьмана, він також був верховним військовим начальником. Таким чином, установлений лад «був протилежністю республікансько-демократичному ладові УНР – він наслідував лад царської Росії»³¹. Автор показує це на кількох прикладах: ліквідації назви УНР та її законодавства, запровадження замість міської міліції державної варту підпорядкованої міністерству внутрішніх справ, виборів до міських дум та земств на цензовій основі, відновлення дореволюційного судового устрою, формування складу уряду з людей, більшість з яких були «цілком ворожі українській національній ідеї»³².

³⁰ «Никаких переворотов я не хотел в то время и о них не думал» (*Скоропадський П.* Спогади. Кінець 11917 – грудень 1918. К.–Філадельфія, 1995. С. 135).

³¹ *Енциклопедія Українознавства*. Т. 1. Кн. 2. С. 512.

³² Там само. С. 513.

Величезною проблемою для гетьманської держави, яку вона не могла ви рішити, було двовладдя. Поряд діяли дві влади: українська та німецька (австро-угорська). Німці вважалися не окупантами, а союзниками, проте постійно втручалися як в закордонну, так і внутрішню політику гетьманату. Проблемою було й те, що з самого початку приходу до влади гетьман зустрівся з опозицією «майже всього українського суспільства». Його соціальною підтримкою виявилися лише ті, що «послідовно стояли за відновлення дореволюційних порядків»³³.

Пристаючи до з'ясування внутрішньої та зовнішньої політики Української Держави, автор робить важливе застереження. Ще в міжвоєнні роки в історіографії сформувалися два підходи до цієї теми: одна глорифікаційна, а друга – надмірно критична, ворожа. Полеміка між ними продовжується. О. Шульгин, не поділяючи крайні погляди, зазначає: «Було б несправедливо відкидати добрі, хоч часом невиразні наміри самого гетьмана і деяких його співробітників, насамперед міністра закордонних справ Д. Дорошенка. Тимчасова диктатура може суперечити поняттям демократичним і бути виправдана, коли вона виконує в бурхливі часи поважні історичні завдання. Обставини в 1918 р. на Україні були такі, що теоретично це було можливе, але з різних причин гетьман завдання свого не виконав, і Україна за сім з половиною місяців опинилася перед новою руїною»³⁴.

Огляд зовнішньої політики, проведений автором, показує, що вона мала швидше невиразно добрі наміри, ніж справжні успіхи. Українські дипломати прагнули, але їм не вдалося позбутися залежності від Німеччини, укласти мирний договір з Радянською Росією, приєднати до держави її окраїни: Бессарабію, Крим, Кубань, Холмщину, Підляшшя. Дипломатичні відносини з Антантою обірвалися з моменту підписання Берестейського

³³ Там само.

³⁴ Там само.

мирного договору, що згодом створило непереборні проблеми на Паризькій мирній конференції.

Внутрішня політика гетьманату була неоднорідною, нерівною, головні її успіхи О. Шульгин бачить в освітній та культурній діяльності, передусім створення Академії наук, українських університетів у Києві та Кам'янцю-Подільському, заснування українського державного театру і т. ін. Насамперед це була заслуга українських діячів, але як зазначає автор, «цьому культурному розвитку сприяв і гетьманський уряд»³⁵. До позитиву внутрішньої політики віднесено наведення порядку у фінансових справах та налагодження руху транспорту. Однак ці успіхи не носили системного характеру, стабільність держави підривали, з одного боку, ліві революційні елементи, а з іншого – проросійські сили, які вели пропаганду за відновлення «єдиної і неделимої Росії», а також і організаційну підривну діяльність. Уряд толерував дії антиукраїнських сил, а з іншого боку досить жорстко, аж до арештів, ставився до української опозиції.

Особливу увагу О. Шульгин звертає на кадри губернiальних та повітових старост. Вибір їх у більшості випадків був невдалим. Це були або царські адміністратори, або поміщики вороже настановлені до ідей демократії, до всього революційного. Зрештою він робить висновок, що діяльність гетьманської адміністрації не відповідала урядовій декларації від 10 травня 1918 р.³⁶ Були провалені вибори в Сойм, як і земельна реформа.

Окремий сюжет в енциклопедії відведено українським збройним силам доби гетьманату. В спадок від Центральної Ради гетьману дістався план створення регулярної української армії, сформованої на основі територіального утворення 8 корпусів піхоти та 4, 5 дивізії кінноти. Проте реалізувати його було не просто з тієї причини, що німці не хотіли, щоб Українська Держава мала свої збройні сили. Ще за часів УЦР вони роз-

³⁵ Там само. С. 515.

³⁶ Див.: Державний вістник. 1918. 16 травня.

зброїли і розпустили Сіру та Синьожупанну дивізії, Січових Стрільців. Дуже схожа історія трапилася з Чорноморським флотом. Лише восени 1918 р. були сформовані офіцерські кадри піхотних корпусів та кавалерійських дивізій, в більшості вони склалися з російських офіцерів та генералів «байдужих, а то й ворожих до українського національного руху»³⁷.

Гетьманський переворот викликав незадоволення в української політичної еліти, яка відмовилася співпрацювати з гетьманом та стала в опозицію до новосформованого уряду. Українські політичні партії утворили Український національно-державний союз, який згодом було реорганізовано в Український національний союз. Опозиційною силою був і Всеукраїнський союз земств. Перший очолював В. Винниченко, а другий – С. Петлюра.

Очевидність поразки Німеччини у Світовій війні, яка стала зрозумілою восени 1918 р. підштовхнула більшість в уряді до переорієнтації на Антанту, що вилилося у «записці десяти» міністрів, які висловилися за відновлення «єдиной и неделимой России». Це змусило гетьмана відправити уряд у відставку і почати переговори з УНС про створення коаліційного уряду. Такий уряд був створений 19 жовтня, проте проіснував менше місяця. Кінець його діяльності поклала федеративна грамота П. Скоропадського, яка, як вважає О. Шульгин, була викликана необхідністю порозумітися з Антантою, очільники якої «ставилися неприхильно до самостійності України, але вітали б об'єднання всіх протибольшевицьких сил для боротьби з комунізмом»³⁸. Треба нагадати, в той час О. Шульгин був послом Української Держави у Болгарії і мав контакти з представниками Антанти, тому це його свідчення є цілком аргументованим.

Замість коаліційного уряду Ф. Лизогуба П. Скоропадський призначив новий склад кабінету міністрів на чолі з С. Гербелем.

³⁷ Енциклопедія Українознавства. Т. 1. Кн. 2. С. 516.

³⁸ Там само. С. 517.

Цей уряд мав відверту проросійську орієнтацію. Що формально стало причиною антигетьманського повстання на чолі з Директорією. Воно почалося 16 листопада у Білій Церкві, де дислокувався загін січових стрільців. Повстання швидко охопило Україну, частина гетьманських військ перейшла на бік повстанців, а частина була розбита під Мотовилівкою. 14 грудня гетьман зрікся влади та був вивезений німцями до Німеччини. 19 грудня Директорія урочисто в'їхала до Києва.

Такою, на загал мінорною, виглядає історія гетьманської держави у викладі О. Шульгина, але попри це він наполягає, що «у всякому разі не можна викреслювати доби гетьманщини 1918 р. як інтегральної частини історії самостійної Української Держави і не помічати тих позитивних кроків, які в цей час були зроблені, або позитивних, хоч і не здійснених намірів»³⁹. Беручи до уваги цю оцінку, не варто забувати, що її автор був не лише свідком тих подій, а й належав до гетьманської адміністративної команди, був послом Української Держави у Болгарії.

* * *

Висвітлення доби Директорії має досить широкий формат, хронологічно охоплює події від грудня 1918 р. до листопада 1921 р., військова історія поєднана з політичною, подано внутрішню і зовнішню політику, приділено окрему увагу Трудовому конгресу, діяльності урядів В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи, взаєминам керівництва УНР та ЗУНР, війнам з червоною і білою Росією, налагодженню відносин з Польщею, що привело до підписання Варшавської угоди, відслідкована остання фаза збройної боротьби з більшовиками, стисло окреслено долю армії та уряду на еміграції. Автором більшої частини текстів був П. Феденко, його прізвище стоїть під загальним текстом із ремаркою, що огляд воєнних операцій зробив О. Горбач. Переглянемо детальніше цей текст.

³⁹ Там само. С. 513.

Про створення Директорії, її перші дії, пов'язані з антигетьманським повстанням, йшлося в попередньому тексті О. Шульгина, П. Феденко починає свою розповідь з моменту створення уряду В. Чехівського 26 грудня 1918 р., перед яким постали два найголовніші питання: організації влади та надійної військової сили, а також пошуків зовнішніх союзних сил. Одразу ж згадується Акт злуки, урочисто проголошений 22 січня 1919 р. у Києві та затверджений рішенням Трудового конгресу. Автор не говорить про історичне значення цієї події, обмежується лише твердженням, що фактичної злуки не відбулося⁴⁰. Організацію влади Директорія почала з обговорення питання про виборчу систему. Як стверджує автор, серйозний вплив на вирішення цієї проблеми мали зовнішньополітичні обставини. З одного боку, на Директорію тиснули загроза більшовицької агресії та агітації за владу рад, а з іншого – ймовірність інтервенції військ Антанти. На Державній нараді у Вінниці на початку грудня 1918 р. було схвалено трудовий принцип, за яким влада мала б належати трудовим радам, обраним робітниками, селянами та трудовою інтелігенцією. Центральну владу мав створити Трудовий конгрес. Як стверджує П. Феденко, середовище української політичної еліти розділилося на два табори: один на чолі з В. Винниченком виступав за союз з більшовиками проти інтервенції Антанти, а другий – за підтримку Антанти у боротьбі з більшовиками, його речником був С. Петлюра. Внаслідок відсутності єдності не врятувала від війни з більшовицькою Росією, а в очах Антанти створило образ Директорії як українського різновиду більшовизму.

В описі українсько-більшовицької війни звертається увага на підступну тактику більшовиків. Спочатку створення ними радянського уряду України «в Москві 17.XI.1918 р. рішенням ЦК РКП(б) з російських комуністів»⁴¹, а потім використання його

⁴⁰ Там само. С. 517.

⁴¹ Там само. С. 518. Вкажемо на неточність в датуванні: 17 листопада була створена Рада Українського фронту, а Тимчасовий робітничо-селянський уряд України – 28 листопада.

для прикриття своєї діяльності, фактично неоголошеної війни. В середині січня 1919 р. Директорія з свого боку змушена була оголосити таку війну. При цьому її армія в більшості складалася з повстанських загонів, якими командували «політично не вироблені, національно мало свідомі отамани»⁴². Ця повстанська маса сильно прив'язана до місць проживання виявилася малоздатною для боротьби з регулярними більшовицькими частинами. В результаті боїв взимку–весною 1919 р. більша частина України опинилася під контролем більшовиків.

Поразки від більшовиків, відступ на фронті не могли не позначитися на політичній атмосфері, 13 лютого соціалістичний уряд Чехівського був замінений на уряд С. Остапенка, більшість членів якого належали до УПСФ. Важливою обставиною став вихід з Директорії В. Винниченка, який виїхав закордон. Зміна уряду значним чином була продиктована надією порозумітися з представниками французького командування, проте цього не вдалося досягнути. Новий уряд виявився неспроможним впоратися з викликами моменту і дуже швидко втратив сенс свого існування.

9 квітня в Рівному був сформований новий склад уряду на чолі з Б. Мартосом. До його складу повернулися представники УСДРП та УПСР. Уряд мав надію на підтримку повстанського руху, який розгорнувся в Україні проти більшовицького режиму, опертого на політику диктатури та «воєнного комунізму». Проте незгоди в українському таборі продовжувалися. Представники партії соціалістів-самостійників та народно-республіканської партії спровокували державний переворот отамана В. Оскілка. Переворот був легко ліквідований, але армія ще більш дезорганізувалася. Уряд залишив Рівне та перебрався на Галичину. В травні армія УНР виявилася затиснутою на вузькій смузі шириною 40-50 км в районі Дубно–Броди між більшовицькими та польськими військами. Перемир'я з поляками, підписане наприкінці травня, дозволило реорганізувати армію та

⁴² Там само. С. 519.

провести успішний наступ проти більшовиків. Цьому сприяла, як стверджує П. Феденко, зміна настроїв населення на Поділлі та Волині, побувши кілька місяців під більшовицькою окупацією, воно позбулося «попередньої байдужості та пасивності і йшло на поміч українському урядові»⁴³. Бідою уенерівського табору була відсутність єдності та дисципліни. За спробою перевороту В. Оскілка не забарилася нова спроба пов'язана з особою П. Болбочана, за яким стояли члени партії соціалістів-самостійників. У червні осідком уряду УНР став Кам'янець-Подільський, в липні сюди перебрався уряд ЗОУНР, оскільки УГА була витіснена поляками за Збруч. Тут розгорнулося нове протистояння обох урядів, які і до того слабо знаходили спільну мову. П. Феденко стверджує, що каменем спотикання у взаєминах урядів УНР та ЗОУНР була різне ставлення до білого руху. Оточення Є. Петрушевича головним своїм ворогом вважали Польщу і для «боротьби з нею та звільнення Галичини частина з них згодна була піти на союз з білою Росією, зокрема якщо це давало перспективу на допомогу Антанти»⁴⁴. Діячі УНР, зіткнувшись з відверто ворожим ставленням Денікіна до окремішності України, надавали перевагу союзу з Польщею. Це протистояння виявилось в тому, що Є. Петрушевич не брав участі в засіданнях Директорії, членом якої формально був, Українська Національна Рада передала йому свої повноваження і оголосила диктатором. Однак на початку серпня, коли більшовицькі війська були тісно задіяні у боротьбі з Добровольчою армією, вдалося організувати успішний спільний похід армії УНР та УГА на Київ та Одесу. Українські об'єднані збройні сили налічували бл. 85 тис. бійців⁴⁵. За кілька годин їм вдалося взяти Київ, але під тиском білогвардійців генерал Кравс, командуючий групою українських військ, дав наказ про відступ на захід. З вересня українські війська втягнулися у війну з дені-

⁴³ Там само. С. 521.

⁴⁴ Там само. С. 522.

⁴⁵ Там само.

кінцями. Союзником яких стала епідемія тифу, яка вразила до 70% українських бійців. Сталося це, за словами автора, тому, що «уряд УНР через блокаду держав Антанти не міг одержати з-за кордону не тільки зброї, але й ліків»⁴⁶. В цих умовах командування УГА підписало 6 листопада у Зятківцях договір про входження до складу Збройних сил Півдня Росії. Є. Петрушевич, хоча й не визнав цього договору, через 10 днів виїхав з Кам'янець-Подільського через Румунію до Відня. Директорія, не маючи достатньо сил захищати свою останню столицю, залишила Кам'янець, схваливши відправити членів Директорії Швеця та Макаренка закордон, а всі права Директорії передати С. Петлюрі. В кінці листопада залишки армії УНР в районі Чорторії опинилися оточеними поляками, денікінцями та більшовиками. На нараді командування 4 грудня було вирішено перейти до партизанських способів боротьби, боєздатна частина армії вирушила у Зимовий похід по запіллю денікінців. Автор присвячує окремих ліхтарик історії Зимового походу та нещасливій долі Української Галицької Армії, перетворення її у Червону Українську Галицьку Армію, а потім інтернування її поляками у квітні 1920 р.

Наступний фрагмент переносить читача до Варшави, куди на початку грудня прибув голова Директорії С. Петлюра, і де з жовтня знаходилася Українська дипломатична місія на чолі з А. Лівіцьким. Автор наголошує, що в польському політикумі було дві течії стосовно української державності. Польські соціалісти, побоюючись відродження російського імперіалізму, схилялися до необхідності мати між Польщею та Росією Українську державу. Інша течія, насамперед націонал-демократи, ставилася до цієї ідеї вороже. Націонал-демократи вважали, що велика Росія «могла легше помиритися з прилученням до Польщі західних українських земель, ніж самостійна Україна»⁴⁷.

⁴⁶ Там само. С. 523.

⁴⁷ Там само. С. 525.

Реальність швидкої війни з більшовиками змушувала поляків розігрувати українську карту, а українців триматися поляків, без яких на продовження боротьби за власну державу не було жодних шансів. Змусивши Українську дипломатичну місію погодитися на кордон між Польщею та Україною по річці Збруч, поляки продовжували в дипломатичних переговорах вимагати територіальних поступок на Волині, мотивуючи це тим, що визнають за Україною територію до східних кордонів Польщі до 1772 р. Так 22 квітня було підписано Варшавську угоду, яку П. Феденко називає «т.зв. Варшавський договір». Він пише, що важкі для українців умови призвели до великого політичного розходження в українському політичному середовищі. Насамперед проти договору гостро виступив уряд ЗОУНР, який почав вживати початкову назву ЗУНР. Протест заявили М. Грушевський, М. Шаповал, С. Вітик, В. Винниченко, який у січні 1920 р. став на совецьку платформу, а влітку виїхав до України, де вів переговори з більшовиками. П. Феденко стверджує, що Винниченко вступив до КП(б)У, напевно це перебільшення. Варшавський договір змусив прем'єра І. Мазепу подати у відставку, новий уряд УНР очолив В. Прокопович.

Польсько-українська війна з більшовиками подана конспективно, із зазначенням вступу дивізії М. Безручка разом з польськими військами 7 травня до Києва, а згодом 29-30 серпня участі її у боях під Замостям. Завершення війни перемир'ям поляків з більшовиками у Ризі поставило українські війська у важке стратегічне становище. Після коротких самостійних боїв вони змушені були перейти за Збруч, де були інтерновані поляками. Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р. польська сторона визнала Українську Соціалістичну Радянську республіку, а з УНР розірвав стосунки. Польський уряд, який тоді знаходився в руках націонал-демократів «сподівався для себе більшої вигоди від розділу України між Росією і Польщею, ніж від сусідства з самостійною Україною», – зазначає П. Феденко⁴⁸.

⁴⁸ Там само. С. 526.

Стисло він подає епілог діяльності Директорії, Другий Зимовий похід (Льодовий похід), про скликання Ради Республіки, яка проіснувала до літа 1921 р., вимушене несприятливими обставинами залишення С. Петлюрою Варшави, його трагічну смерть 1926 р. в Парижі. Загалом стаття позбавлена висновків і ширшої аналітики, але добре, хоча і стисло, передає найважливіші факти з історії Директорії. Автор зазначає, що за винятком перших двох місяців існування влада Директорії поширювалася лише на невелику частину території України. Місце її перебування часто мінялося. Тому діяльність уряду зосереджувалася передовсім на військовій справі, забезпеченні фінансів та закордонній політиці.

В правознавчій частині «ЕУ» є характеристика доби Директорії, а в словниковій частині ЕУ стаття «Директорія Української Народної Республіки», авторство яких належить пізніше відомому українському діаспорному історичу М. Стахіву. Ці тексти окреслюють державно-правовий статус Директорії, а час її існування поділяють на три періоди. Перший період охоплює час від початку антигетьманського повстання до проведення Трудового конгресу. Директорія була створена 13 листопада 1918 р. Українським Національним Союзом виключно для керівництва антигетьманським повстанням з п'яти членів (В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський та А. Макаренко) представників різних політичних сил, громадських організацій та війська. В її першій декларації від 15 листопада йдеться про повалення влади гетьмана та відновлення УНР, перед вищим представницьким законодавчим органом якої Директорія мала скласти свої тимчасові повноваження. Однак, як стверджує М. Стахів, Директорія не стала на шлях «парламентської (всенародної) демократії», яка була підмінена «трудовим принципом», який позбавляв виборчих прав значну частину населення.

Після перемоги повстання Директорія взяла на себе функції вищого державного органу, відмінила низку гетьманських законів, відновила законодавство УЦР, призначила уряд УНР,

видала кілька власних законів, зокрема про скликання Трудового Конгресу, перед яким склала свої повноваження. Однак Трудовий Конгрес уповноважив Директорію бути «верховною властю», відповідальною перед конгресом. 11 лютого зі складу Директорії вийшов В. Винниченко, згодом у березні вона долучила до свого складу Є. Петрушевича. Після спроби державного перевороту В. Оскілка зі складу Директорії вивели причетного до перевороту П. Андрієвського. 15 листопада 1919 р. верховне керівництво справами держави було покладено виключно на С. Петлюру, Швеця та Макаренка відряджено закордон. Стан одноосібної Директорії як найвищої влади УНР було унормовано законом «Про Тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в УНР»⁴⁹.

* * *

Останній блок частини про українське державотворення присвячено Західноукраїнській Народній Республіці. Його автори С. Витвицький та С. Баран, активні учасники тих подій, починають свою розповідь з часу, що передував створенню ЗУНР, насамперед йдеться про вплив на західні українські землі проголошення Центральною Радою 22 січня 1918 р. незалежності УНР. Тоді не існувало реальних можливостей об'єднання всіх українських земель, але успіхом української делегації на Берестейській мирній конференції стало підписання таємного договору про створення на Східній Галичині окремого українського автономного краю, а це було стратегічною метою галицьких українців. Капітуляція Болгарії, союзниці Австро-Угорщини в Світовій війні, стала сигналом до мобілізації українських національних сил в Галичині. В кінці вересня 1918 р. за ініціативи В. Панейка у Львові створено Військовий комітет, який отримав завдання організації українських військових у повітових центрах краю. Комітет очолив Д. Вітовський. 18 жовтня у Львові створилася Українська Національна Рада, яка прого-

⁴⁹ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 2. С. 515.

лосила, «що вся українська етнографічна територія Австро-Угорщини /.../ конститується як українська держава»⁵⁰. Наступного дня вона була поповнена делегатами від усієї Галичини, а головою ради обрано Є. Петрушевича. УНРада створила свій виконавчий орган – Делегатуру під проводом К. Левицького. Їй підпорядковувався Центральний військовий комітет у Львові, управи партій та їх організації в провінції.

Швидкий розпад Австро-Угорщини підштовхував національні еліти до створення власних держав. У Кракові поляки створили 28 жовтня 1918 р. Ліквідаційну комісію, яка прагнула взяти під свій контроль всю територію Галичини. Це підштовхнуло українців до активних дій. В ніч з 31 жовтня на 1 листопада Військовий комітет і підпорядковані йому військові захопили владу у Львові. 1 листопада УНРада повідомила, що взяла владу у свої руки. 9 листопада був утворений перший уряд-Державний секретаріат- нової держави, яка отримала назву Західноукраїнська Народна Республіка. Майже без опору влада в українські руки перейшла в більшості повітів Східної Галичини, за винятком Перемишля та Ярослава. Однак майже одразу за перебранням влади українці у Львові наштовхнулися на польський військовий спротив. Бої за Львів тривали до 21 листопада, після чого українські війська змушені були залишити місто. Новим осідком уряду став Тернопіль, а згодом Станіславів. Так розпочалася українсько-польська війна, в якій «з польського боку взяла участь уся Польська держава, з українського боку – лише ЗУНР, а фактично тільки Галичина без її західних окраїн»⁵¹.

В Станіславові відкрилася нова сесія УНРади, поповненої новими депутатами з місць. Всього до складу УНРади входило 150 осіб, очолював її Виділ з 10 членів. Це був колегіальний орган, який виконував функції голови держави. Виділ створив новий уряд ЗУНР на чолі з С. Голубовичем. Автори наводять

⁵⁰ Енциклопедія Українознавства. Т. 1. Кн. 2. С. 528.

⁵¹ Там само. С. 529.

повний склад уряду зі змінами, які відбулися в ході його роботи⁵².

На перше місце в діяльності УНРади та Державного секретаріату С. Витвицький та С. Баран ставлять об'єднання українських земель в єдину державу. Вони підкреслюють важливість ухвалення УНРадою 4 січня 1919 р. закону про злуку ЗУНР та УНР, як і затвердження соборності у Києві 22 січня 1919 р. Проте визнають, що фактично побудова влади ЗУНР після цього не змінилася. Бо для «проведення органічної злуки треба було довшого часу. Перебудова державного апарату в областях з дотеперішнім австр. законодавством була під час війни неможлива»⁵³. Автори наводять ще кілька важливих, на їх думку, аргументів, які спричинилися до формального проголошення соборності. Ці думки не так часто цитуються сучасними українськими істориками, тому їх варто навести. Уряд ЗУНР, схвалюючи соборницький процес, дотримувався думки, що «в інтересах всеукраїнського соборного державного будівництва /треба/ було зберегти й закріпити незалежність нової Галицької Держави, як найбільше з погляду національно-політичного в той час розвиненої області, яка могла виставити найбільше і найкраще здисципліновану військову силу»⁵⁴. По-друге, уряд ЗУНР розглядав Галичину як тил для боротьби з більшовизмом, як резервуар господарських засобів, на який можна було розраховувати, зважаючи на військові дії на території Центральної та Східної України. Третій аргумент – це маніфест австрійського цісаря Карла, який надавав національним територіям колишньої імперії статусу автономії. Окрім того, постанови Паризької мирної конференції вважали галицьке питання міжнародною проблемою і в зв'язку з цим «були вигляди на їх позитивне для українських вимог розв'язання». Все це могло стати вихідною точкою для соборницького будівництва. В той час провід УНР розраховував на допомогу Польщі і бажав миру з нею ціною

⁵² Там само. С. 529-530.

⁵³ Там само. С. 530.

⁵⁴ Там само.

зречення Галичини. Ще одна позначена проблема – це різна політична культура наддніпрянців та галичан, різні способи політичного мислення, що ставало на перешкоді до порозуміння⁵⁵. Ці докази, які могли сформуватися лише після Акту Соборності, ще раз свідчать, що провід УНРади, до якого належали і С. Витвицький, і С. Баран, з самого початку не дуже прагнув об'єднання, але змушений був піти на нього під тиском військових та суспільства, які цього вимагали. Очільники УНРади, фахові правники, свято вірили в силу права і не розуміли, що на війні сила бере верх над правом. Нездатність знайти компроміс у будівництві держави, як і з боку наддніпрянських, так і галицьких лідерів, свідчила про те, що українська державницька ідея на час революції ще не викристалізувалася і перебувала на стадії трансформації.

Поряд із законом про злуку в розділі відзначається, що УНРада видала ряд не менш важливих законодавчих актів, зокрема про самостійність ЗУНР, про організацію війська, про тимчасову адміністрацію, організацію судів, про державну мову, земельну реформу.

Цікаві подробиці знаходимо в тексті про дипломатичну діяльність уряду ЗУНР, за яку відповідав С. Витвицький. Головною метою зовнішньої політики ЗУНР було визнання її незалежності іншими державами, головно Паризькою мирною конференцією та припинення війни з Польщею. Юридичного визнання незалежності удалося домогтися лише від Австрії, інші країни, де з'явилися дипломатичні представництва ЗУНР, визнали її де-факто. На Паризьку мирну конференцію було вислано спільну українську делегацію, а у липні уряд ЗУНР сформував окреме представництво під керівництвом В. Панейка.

Спроби завершити війну з Польщею подаються через аналіз роботи в Галичині двох антантівських місій. Спочатку у лютому 1919 р. до Галичини прибула місія очолювана французьким генералом Бартельмі. Проект місії залишав за українцями дві третини Східної Галичини, а одну – віддавав полякам, але в цю

⁵⁵ Там само.

третину потрапляв Львів та Дрогобицький нафтовий район. Пропозиції цієї місії уряд ЗУНР не прийняв, і українсько-польська війна відновилася після короткого перемир'я. На початку квітня Паризька мирна конференція надіслала до Галичини другу місію, яку очолював генерал Л. Бота. Проект цієї місії був сприятливіший для української сторони, якій дісталася бориславська нафта. Представники ЗУНР його прийняли, але відкинули поляки, які на той час дістали сформовану у Франції армію під командуванням генерала Й. Галлера. Місія Л. Боти, як і попередня, виявилася безрезультатною. Спроби Найвищої Ради Паризької мирної конференції політичними деклараціями та закликами припинити війну в Галичині успіху не мали. А тим часом польські війська до початку червня практично витіснили українські з Галичини. Це потягло за собою кілька важливих обставин. Уряд С. Голубовича був звинувачений у політичних та управлінських помилках, які вплинули на боєздатність УГА. Голова Віділу УНРади Є. Петрушевич ініціював відставку уряду, а той у свою чергу передав свої повноваження Є. Петрушевичу, якого було оголошено диктатором. Замість уряду диктатор створив Раду уповноважених. С. Витвицький, і С. Баран наголошують, що проголошення диктатури піднесло дух народу та війська, що дозволило почати контр-наступальну операцію на фронті, яка увійшла в історію як Чортківська офензива. Однак за два тижні УГА знову була притиснута польськими військами в трикутник між Дністром та Збручем. 25 червня Найвища Рада Паризької мирної конференції дозволила польській армії під претекстом боротьби з більшовизмом продовжувати наступ до Збруча, а польській владі завести в Галичині цивільну адміністрацію. Автори відзначають казуїстичність постанови Найвищої Ради, бо для дозволу на продовження польських військових операцій по Збручу не було жодних підстав⁵⁶. В результаті УГА змушена була відступити за Збруч на територію УНР.

⁵⁶ Там само. С. 532.

Автори розмірковують над причинами поразки в польсько-українській війні. Насамперед вони наголошують на браці вищого офіцерського складу та спорядження для армії, очевидно забувши свою сентенцію про Галичину, яка «могла виставити найбільше і найкраще здисципліновану військову силу». Окремо наголошується, що супротивником ЗУНР була новостворена Польська держава з доступом до західного світу, з наладнаними дипломатичними зв'язками, з багатими матеріальними ресурсами, з допомогою Антанти. Можливо це не було завданням авторів, але тут треба було згадати, що державність не впала полякам на голову, за неї йшла відчайдушна боротьба. І навіть складати державу полякам довелося не з двох різних частин як українцям, а з трьох. І вони не зважаючи на розбіжності в стратегії творення держави змогли об'єднатися на ідеї державності, а українці – ні.

Текст С. Витвицького та С. Барана доповнено спеціальним параграфом «Українсько-польська війна у Галичині» авторства О. Горбача. Автор вважає, що причиною втрати Львова була неготовність української сторони до активних військових дій, українці чисельно поступалися полякам, кілька разів мінялися українські військові керівники. Автор в загальних рисах описує створення УГА, головні бої (бої за Львів, Вовчухівська та Чортківська офензиви) українсько-польської війни. Його загальний висновок такий, що результат війни на користь Польщі визначила армія генерала Галлера, створена у Франції та надіслана у Польщу: «Через те, що дальша боротьба з бл. 110000 польською армією, яку Франція забезпечила всіма модерними воєнно-технічними засобами, була безнадійна, ГА 16-18.VII. 1919 р. перейшла за Збруч на допомогу УНР у її боротьбі з большевиками»⁵⁷.

Завершує розділ «Відновлення Української Держави 1917–1920 рр.» стислий нарис про Кубань В. Іваниса, відомого українського громадсько-політичного діяча. Значно ширше історія

⁵⁷ Там само. С. 540.

Кубані представлена в словниковій частині енциклопедії. Статті «Кубанська Законодавча Рада», «Кубанська Крайова Рада», «Кубанська Народна Республіка» та «Кубань» досить повно розглядають події 1917–1920 рр. Український національний рух на Кубані до 1917 р. був відносно слабким, далися взнаки русифікаторська політика уряду та заплутана соціальна структура населення краю. «Слабку національну свідомість на Кубані населення виявило і в революцію 1917 р., – пише В. Іванис. – Воно не мало національного проводу і підпало, особливо на початку, становому (козацькому) керівництву»⁵⁸. Між городовиками та козаками виникли тертя і суперечності. Перші об'єднувалися навколо Обласного совета та його виконкому на чолі з комісаром Тимчасового уряду, а другі обрали Військову раду та створили військовий уряд. Деякий час на Кубані існували дві влади. У вересні 1917 р. Військова рада поповнила свій склад представниками некозацького населення і проголосила себе установчими зборами краю. Після захоплення влади у Петрограді більшовиками кубанська місцева влада не визнала Раднарком і перебрала на себе всю повноту влади. У грудні 1917 р. була обрана Кубанська Законодавча Рада, до складу якої увійшло 46 представників козаків, стільки ж представників городовиків і 8 горців. Ця Рада 28 січня 1918 р. проголосила створення Кубанської Народної Республіки у складі Російської Федеративної Республіки. Але оскільки Кубань опинилася в ситуації дуже схожій на уенерівську (війна з більшовицькою Росією), то 16 лютого 1918 р. Законодавча Рада проголосила самостійність Кубанської Народної Республіки⁵⁹. Після втрати Катеринодара Законодавча Рада, військовий отаман та уряд уклали 17 березня 1918 р. угоду з генералом Л. Корніловим про спільну боротьбу з більшовиками. Проголошуючи Кубанську Народну Республіку, її провід ухвалив рішення про федерацію з Україною. Влітку 1918 р. до Києва приїздила кубанська

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 4. С. 1215.

делегація на чолі з М. Рябоволом, однак порозуміння з П. Скоропадським не досягла, що стало причиною союзу з генералом А. Денікіним. Проте генерал А. Денікін, відомий своєю позицією відстоювання єдиної і неподільної Росії, намагався повністю підпорядкувати собі свого союзника. Денікінці вбили голову Законодавчої Ради М. Рябовола у червні 1919р., а у листопаді військовою силою змусили Крайову Раду внести зміни до Конституції, на яких наполягав А. Денікін. Однак після поразки денікінців у війні з більшовиками, 1 січня 1920 р. Крайова Рада відновила Конституцію, а кубанський уряд доручила сформувати В. Іванису. На початку березня 1920 р. Законодавча Рада, уряд та Військовий отаман із залишками армії під тиском червоних змушені були відступати до узбережжя Чорного моря, звідки 15 тис. військових були перевезені до Криму. 22 липня 1920 р. В. Іванис, який тоді виконував обов'язки Військового отамана, змушений був підписати угоду про співпрацю з генералом П. Врангелем. Після падіння Криму залишки кубанського війська опинилися на еміграції. Автори статті «Кубань» В. Іванис, В. Кубійович, М. Міллер роблять прикінцевий висновок, що українська національна стихія на Кубані була значно слабшою і менш організованою, ніж в Україні, контакти між Кубанню і українськими державними структурами були слабкими і спорадичними⁶⁰, що зрештою привело до приєднання більшовиками Кубані до РСФСР без будь-яких автономних прав.

Згідно з концепцією упорядників ЕУ поразка визвольних змагань привела до окупації та поділу українських земель сусідніми державами: Росією, Польщею та Румунією, натомість Закарпаття добровільно увійшло до складу Чехословаччини. Цей окупаційний період історії України описано в параграфі «Україна між двома світовими війнами». Найбільша частина України була загарбана Советською Росією під прикриттям Української Соціалістичної Радянської Республіки. В енциклопедії

⁶⁰ Там само. С. 1216.

УСРР не розглядається як українська форма державності, це – «особлива форма окупаційної російсько-більшовицької влади на Україні»⁶¹. Автор тексту «Українські землі під більшовиками», який підписався криптонімом Д.М.Б., пропонує поділити міжвоєнне двадцятиліття на три періоди: 1. Час збройної боротьби України з російськими окупантами (червоними і білими), час, коли окупація мала тимчасовий характер (1917–1921 рр.). 2. Період використання легальних можливостей для боротьби переважно в сферах культури та економіки (1921–1932 рр.). 3. Період унеможливлення організованого опору в силу розгортання державного терору (1933–1941 рр.) Як бачимо перший період хронологічно співпадає з боротьбою за українську державність. На нашу думку, це творить єдину цілісність боротьби, яка складає основу Української революції. Другий період теж має в своїй основі боротьбу за здобутки національної революції, він може розглядатися як її поступове затухання. Не випадково А. Граціозі пропонує революційні процеси вивчати в розширених хронологічних рамках від 1917 до 1932 року. Третій період демонструє, якими фатальними наслідками може обернутися поразка революції.

Нас найбільше буде цікавити зміст першого періоду, який хронологічно прив'язаний до 1917–1921 рр. Д.М.Б. вважає, що прагнення окупувати Україну у більшовиків було продиктоване двома причинами. Насамперед це був зручний плацдарм для експорту світової революції в Європу, а по-друге, Україна була важливою продовольчою та промисловою базою, без якої Росія не могла вижити. Однак питомих місцевих більшовицьких сил для скинення Центральної Ради в Україні бракувало, тоді російські більшовики розпочали війну, прикриваючись створеним у Харкові Народним секретаріатом, як українським советським урядом. Такий політичний трюк вони застосовували тричі, оскільки перші дві окупації України були недовготривалими. Українській владі вдавалося позбутися окупантів. «Маси україн-

⁶¹ Енциклопедія Українознавства. Т. 1. Кн. 2. С. 543.

ського населення сприймали владу більшовиків як чужу, – пише автор. – Сотні повстанських українських загонів не давали більшовикам можливості глибше опанувати Україну»⁶². Третя окупація була більш успішною завдяки поступкам, які росіяни зробили українцям. «Усі ці поступки диктувалися потребою замирити розбурхану селянську стихію, а головне, відвернути її від орієнтації на уряд УНР», проте в в поступках більшовики «не могли йти надто далеко, бо перед ними весь час стояло як завдання їх політики на Україні – зламати український спротив»⁶³. З цією метою була запроваджена політика «воєнного комунізму», в основу якої були покладені націоналізація промислового виробництва і торгівлі, заборона ринку, його заміною прямим продуктообміном, до села застосовувалася продрозверстка. Невід’ємною складовою частиною «воєнного комунізму» був терор, який послідовно застосовувався протягом всіх трьох окупацій України. Осередням советського режиму була Комуністична партія (більшовиків) України. Незважаючи на назву вона «була не тільки ідейно ворожа українському народові, вона була зовсім чужа йому своїм національним складом – відсоток українців в ній був дуже низький»⁶⁴. Важлива думка автора про те, що «воєнний комунізм» був «утопічною спробою коротким наступом побудувати нове суспільство», яка зазнала краху і була замінена непом. Запровадження непу, українізація, створення СРСР автор розглядає як складну боротьбу проукраїнських та проросійських сил, яка продовжувалася до початку 30-х років. Лише суцільна колективізація, яка зробила селян повністю залежними від держави, голод 1932–1933 рр., поновлення державного терору унеможливили подальший опір режиму.

Додатковий матеріал на цю тему знаходимо в розділі «Право», в якому є спеціальний параграф «Советське право». О. Юрченко пише про устрій Советської України. Він зазначає,

⁶² Там само. С. 543.

⁶³ Там само. С. 544.

⁶⁴ Там само. С. 545.

що «УСРСР від моменту свого повстання була інтегральною частиною всього советського комплексу», а на підтвердження своєї тези наводить чимало дат і документів, які засвідчують ініціативи про об'єднання советських республік, які позбавляли УСРСР самостійності⁶⁵. В словниковій частині ЕУ є велика стаття «Українська советська соціалістична республіка» (автор В. Маркусь) написана на початку 80-х років, в якій термін окупація не вживається, натомість йдеться про «три спроби встановлення сов. влади на Україні, супроводжувані військовою інтервенцією Сов. Росії»⁶⁶. Фактично В. Маркусь говорить про завоювання України російськими більшовиками («При кінці 1920 р. Сов. Росія при підтримці місц. большевиків і співзвучних їм політ. груп та військових з'єднань встановила свою владу на Україні»⁶⁷), а також про те, УСРСР лише формально була проголошена окремою державою. Ця фасадна незалежність була продиктована «станом війни і наявністю на Україні чи в екзилі уряду УНР». Фактично УСРСР була цілком підвладна Москві шляхом підпорядкування та об'єднання наркоматів-міністерств.

Як бачимо, словникова частина ЕУ відіграє суттєву роль в уточненні та розширенні картини революції. В ній розміщено сотні різних за обсягом статей, які стосуються подій 1917–1921 рр. Частина з них вже згадувалася. Назву лише окремі з них: «Українська Центральна Рада», «Всеукраїнський національний конгрес», «Українська Народна Республіка», «Генеральний секретаріат», «Всеукраїнські військові з'їзди», «Всеукраїнський селянський з'їзд», «Автономія», «Федералізм», «Національно-персональна автономія», «Земельна реформа», «Жовтнева революція», «Армія УНР», «Директорія УНР», «Українська Національна Рада», «Державний секретаріат», «Начальна команда Української Галицької Армії», «Донецько-Криворізька республіка», «Повстанський рух на Україні 1918–1922», «Махно і

⁶⁵ Там само. С. 671–672.

⁶⁶ Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 9. С. 3389.

⁶⁷ Там само.

махновщина» та чимало інших. В ЕУ добре описані політичні партії доби революції, їх друковані органи. Широко представлено військову складову, це не лише узагальнені статті про українські армії, але й про окремі формування («Гайдамацький кіш Слобідської України», «Запорізький корпус», «Гайдамацький кінний полк ім. К. Гордієнка», «Дніпровські дивізії», «Юнацькі школи», «Чортківська офензива»). Цікавий матеріал зібрано у статті «Ранги військові», яка детально перераховує військові звання в Дієвій армії УНР та Українській Галицькій армії.

Чимало місця в ЕУ відведено зовнішньополітичному контексту. В оглядовій статті «Дипломатія» більшу частину займає текст про формування та діяльність дипломатичної служби України 1918–1923 рр., в статті наводиться перелік голів українських посольств та місій того часу, в енциклопедії подано найважливіші міжнародні угоди, які стосувалися України: «Берестейський мир», «Варшавський договір», «Ризький мир», а також розкрито стосунки з Центральними Державами та Антантою («Антанта»).

Помітне місце місце автори ЕУ приділили соціокультурним питанням, розвитку науки та освіти, релігійного життя. Вони зафіксовані в хронологічних таблицях «Освіта, наука, техніка», «Література», «Мистецтво українське», «Театр і музика», «Церква».

Чимало цікавого матеріалу з історії революції знаходиться в статтях, які мають широкі хронологічні або тематичні рамки, наприклад наскрізна стаття «Робітництво» показує процес зародження та формування пролетаріату в Україні, динаміку зростання його чисельності. Автор статті В. Голубничий стверджує, що на початку ХХ ст. робітничий клас в Україні ще не був остаточно сформований, його політична та національна свідомість розвивалися повільно. В роки революції, що супроводжувалися упадком промислового виробництва, робітники масово декласувалися, їх кількість зменшилася на 70%⁶⁸. В іншій

⁶⁸ Там само. Т. 7. С. 2536.

статті «Російська соціал-демократична робітничка партія» є підрозділ «Меншовики на Україні». Її автор М. Прокоп пише, що з початком революції 1917 р. меншовики негативно ставилися до українського руху та його вимог, але після захоплення влади більшовиками вони частково змінили свою позицію. У квітні 1918 р. у Києві відбулася 1 Всеукраїнська партійна меншовицька конференція, на якій було ухвалено резолюцію про необхідність для РСДРП «відстоювати самостійність народів України перед небезпекою попасти під політичні та економічні впливи центрального європейського імперіалізму». Одночасно конференція вважала, що після падіння комуністичної диктатури в Росії УНР повинна приєднатися до неї на федеративних засадах⁶⁹. Регіональні особливості революції можна відслідкувати за статтями «Буковина», «Волинь», «Галичина», «Донецький басейн», «Закарпаття», «Поділля», «Підляшшя», «Холмщина».

Важливим доповненням до згаданих вище текстів є хронологічна таблиця «Україна в 1917–1980 роках» підготовлена А. Жуковським. В ній в найважливіших датах представлена історія 1917–1921 років.

Окремо треба згадати про персоналії. Розгорнуту характеристику отримали ключові дійові особи унерівського табору: М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Ковалевський, О. Лотоцький, К. Мацієвич, М. Міхновський; діячі гетьманської держави: П. Скоропадський, М. Василенко, Ф. Лизогуб, С. Шелухін; очільники ЗУНР: Є. Петрушевич, К. Левицький, Л. Цегельський; військова старшина: Є. Коновалець. Не залишилися незгаданими провідники більшовиків В. Ленін, Й. Сталін, Л. Троцький, Г. П'ятаков, Х. Раковський, провідники білих А. Денікін, П. Врангель. Це лише вибіркового перелік з потужного потоку біографічної інформації, яка наповнює енциклопедію.

⁶⁹ Там само. С. 2576.

Таким чином можна прийти до висновку, що в «Енциклопедії Українознавства» події Української революції 1917–1921 рр. займають одне з центральних місць. На сторінках енциклопедії розгорнута монументальна картина революції, в якій одночасно представлені і найвизначніші події революційної доби і їх творці – українські політики, державні діячі, військові, учені, освітяни. В її центрі зосереджено питання державотворення, детально охарактеризовано всі форми української державності, побудову державних інститутів, формування національного законодавства, складання міждержавних відносин. Детально висвітлено російську військову експансію та насадження советської влади в Україні, яка визначається як окупаційна. Одночасно енциклопедія приділяє значну увагу тим позитивним зрушенням, які відбулися в українському суспільстві протягом революції та дали новий поштовх до формування модерної української нації.

Створена силами української еміграції та діаспори «ЕУ» відіграла важливу роль у збереженні та формуванні національної пам'яті про революцію, а в незалежній Україні сприяла формуванню нового історичного концепту, який відкинув твердження советської історіографії про «Великий Жовтень на Україні» та повернув Українській революції 1917–1921 рр. її національно-визвольний характер, а відтак центральне місце в історії України ХХ століття.

References

Smolij V. Boryak G. (2015). Suchasna istorychna encyklopedystyka: zdobutky i perspektyvy rozvytku. *Visnyk Nacionalnoyi akademiyi nauk Ukrainy*. (3). [in Ukrainian].

Kubijovych V. (1985). Meni 85. Paryz; Munchen. [in Ukrainian].

(1949–2000). *Encyklopediya Ukrainoznavstva*. Munchen, New-York. [in Ukrainian].

Pylypchuk R. V., Feshhenko N. M. (2015). *Encyklopediya ukrayinoznavstva: pro strukturu, zmist ta istoriyu stvorennya. Nauka Ukrayiny u svitovomu informacijnomu prostori*. (12, 129). [in Ukrainian].

(2018–2020). Bochkovskyj Olgert Ipolit. Vybrani praci ta dokumenty. Kyiv. [in Ukrainian].

Skoropadskyj P. (1995). Spogady. Kinec 1917 – gruden 1918. Kyiv. [in Ukrainian].